

Stevan Pavlović, *Istorija Balkana*, "Clio", Beograd, 2001., str. 521.

Balkan je kolijevka različitih kultura, region kontakata i kontrasta između hrišćanstva i islama, Istoka i Zapada, ali i metafora stalnog cijepanja i sudaranja. U vremenu kada su Balkanom gospodarila carstva Osmanlija i Habzburgovaca, sve do Prvog svjetskog rata na Zapadu su ovaj dio svijeta nazivali Bliskim istokom. U suvremenom engleskom jeziku se za ono što mi nazivamo Bliskim istokom koristi termin "*Middle East*" - Srednji istok. Evropa kao cjelina je pogrešno doživljavala Balkan, kao i što Balkan nije razumio Evropu, bez obzira što Evropa prihvata tvrdnje koje dolaze sa ovog poluostrva - da je Balkan dio Starog kontinenta. Geografija i historija se prožimaju spajajući različite oblasti. Na Balkanu postoji strukturna granica između dva podjednako odbojna načina ponašanja - agresivnosti prema susjedima i servilnosti prema Evropi.

Istorija Balkana Stevana Pavlovića, umirovljenog profesora sa Univerziteta u Sautemptonu (Velika Britanija), gdje je predavao historiju Balkana, napisana je prvobitno na engleskom jeziku i objavljena 1999. godine. Sam termin Balkan autor upotrebljava kao neutralni toponim, ustvrđujući kako se Balkansko poluostrvo odlikuje kako geografskim jedinstvom tako i jedinstvom nametnutim historijom. Historija je duboko utkana u balkansku zbilju. Ona se, doista, nije ni mogla shvatiti bez poznavanja prošlosti, što je ovom djelu dalo dodatnu, aktuelnu dimenziju. Najveći broj balkanskih historičara, smatra Pavlović, ne zna mnogo o historiji susjednih oblasti, država i nacija. Domaći historičari, koje su slijedili inostrani naučnici, nastojali su da izučavaju zasebne, nacionalne historije. Uz značajne izuzetke, ono što postoji od balkanske historije, predstavlja *podijeljenu historiju*. Brojni stručnjaci, kao i obični ljudi, danas shvataju historiju Balkana sa jasno nacionalnih polazišta, minimizirajući dostignuća drugih etničkih grupa i multinacionalnih društava kojima su nekad pripadali.

Pavlovićeva sinteza, pisana jasno i slikovito, predstavlja plod njegovih višedecenijskih predavanja i istraživanja Balkana sa određene distance, koja je bila određena sudbinom samog autora. Stevanov otac Kosta bio je predratni jugoslaven-ski diplomata, a u toku Drugog svjetskog rata šef kabineta predsjednika jugoslaven-ske vlade u emigraciji Slobodana Jovanovića. Stevan Pavlović je, praktično, cijeli život proveo u inostranstvu i emigraciji. Niže školovanje je prošao na francuskom

jeziku, počev od Bukurešta, a historiju je studirao na Sorboni u Parizu, na Kraljevskom koledžu u Školi slavenskih i jugoistočnih studija u Londonu. To je, neosporno, ostavilo traga na njegov racionalni kritički odnos prema historiji Balkana i državnim zajednicama na tom prostoru. On je nastojao da pronikne u krajnje osjetljivu stvarnost Balkana, da osmotri historiju poluotoka kao oblasti određene uzajamnim uticajima svog geografskog položaja i historije, pored svih negativnih predstava koje su o tom prostoru stvorene ili usvojene. Balkan je "podario" svijetu pojam *balkanizam*, što je zapravo "sinonim za nered, nasilje i nesreću", gdje je "balkanska krvooločnost... očekivani prirodni ishod ratničkog etosa, duboko ukorenjena u psihi balkanskog stanovništva" (M. Todorova). Stvaran je mit o Balkanu kao središtu zla, "imaginarnom vrtlogu, koji u sebi guta, ili poništava sve evropske i svjetske ideje", gdje se iskompleksirani narodi boje slabijih a prijete jačim. Njegova okrutnost uvijek se povezivala sa Istokom.

Osnovna tema je urađena korišćenjem velikog broja podataka. Izlaganje je u načelu organizirano oko političkih subjekata, prije svega, država. U pripremi ovog djela nisu korišćeni arhivski izvori. Pavlović misli da se rad historičara ne sastoji samo u iznošenju dokumenata i čitanju izvora, već je cilj da se što bolje razumije zbivanja u prošlosti, da se ponudi javnosti ishod uočenog. On je čitao i iščitavao ono što mu je bilo dostupno, a napisano je na nekoliko jezika kojima se služi. To je odredilo kvalitet i domete ovoga djela. Ono je, očigledno, trebalo namjenski da, kao priručnik, posluži zainteresiranim "vanbalkancima" da bolje shvate historiju Balkana, koji je, izložen brojnim i dramatičnim zbivanjima, postao posebice "atraktivan" u posljednjoj deceniji XX stoljeća.

Istorija Balkana obuhvata razdoblje od srpske pobune 1804. do okončanja Drugog svjetskog rata 1945. godine - "od imperija do komunizma". To je doba, kako autor vidi, ispunjeno historijom balkanskih nacija i njihovih država, borbom nacija sa Osmanskim i Habsburškim carstvom, uz očevidno neprestano višestruke odnose s ostalim silama. On smatra, nalazeći u tom vremenskom okviru smislaoni okvir, kako je 1804. simbol - datum ustanka koji je označio "početak borbe nacija protiv imperija", te tvrdi da je, bez obzira na srpsku pobunu, grčki rat za neovisnost skrenuo pozornost Evrope na Balkan. Prva osporavanja Osmanskog carstva došla su u XIX vijeku od balkanskih hrišćanskih intelektualaca školovanih na zapadu, koji su kasnije učestvovali u nacionalističkim ustancima. Pavlović konstatira kako su bez jasnih granica između poluotoka i zaleđa međe na kojima se Balkan završava ostale sporne, dok je sam geografski termin Balkan postao neprecizna i omalovažavajuća odrednica. Za njega je, pak, Balkan oblast koja se prostire od istočnih Alpa do Egejskog i Crnog mora i od Dnjestra do Jadrana - preko zemalja koje naseljavaju Rumuni, Južni Slaveni, Albanci i Grci. Bez obzira što u taj prostor autor ne uvrštava Tursku i Turke, kao i njihov historijski razvitak, oni svakako čine njegov sastavni dio. Time on u sta-

novitoj mjeri secira Balkan, iako su mu upravo Osmanlije dale ime ("*šumovita planina*"), kao i višestoljetno bivstvovanje Osmanskog carstva i, potom, Turske. Historija balkanskog prostora se ne može, ipak, potpuno razumijeti bez izučavanja sudbine muslimana. U širenju ili sužavanju teritorije Balkana obično je prije odlučivala politika nego geografija.

Historija Osmanskog carstva je historija svih naroda koji su unutar njega živjeli. Tradicionalna historija Balkana je u biti historija osmanskih manjina data izvan njihovog konteksta, koji je zapravo većinsko muslimansko stanovništvo tokom višestoljetne osmanske uprave. Samo u grčkim pobunama početkom XIX stoljeća ubijeno je između 15.000 i 40.000 peleponeskikh muslimana. Historičar Ernest Renan je ustvrdio kako je svaka nacija istovremeno sazdana kao zajednica kolektivnog pamćenja i zaborava. Zaborav ili čak historijske zablude suštinski su činilac u historiji pojedinih naroda. Mitovi o žrtvama su uvijek čvrsto bili povezani sa jasnom slikom neprijatelja. Plemenski nacionalizam izrastao je iz faze neukorijenjenosti. Društva sklona mitologiziranoj svijesti su ona koja se "*još uvijek nisu našla*", ili su sebe "*već ponovo izgubila*". Mitovi, koji su "*histerična mešavina osećaja nadmoći i kompleksa inferiornosti*", postajali su bitniji od historijskih činjenica. Odsustvo stvarne historije, u smislu postojanja političke nacije, kompenziralo se mitskom historijom. Mit se koristio kao surogat za historijsku prazninu. Svaka nova nacija je, nakon pojave, željela da se poklopi s određenom teritorijom, kao i da okupi stanovništvo u cjelinu, stvarajući nacionalnu državu.

Prema S. Pavloviću, Balkan je bio prostor na kome su se umnogome preklapali osmanski prodor i habsburška rekonkvista. Termin "*balkanizacija*" nastao je nakon balkanskih ratova, kada je region Balkana definitivno poprimio negativnu konotaciju. Sam termin stvoren je da označi prekid između dvije velike dinastičke imperije; od tada on označava rasparčavanje većih političkih cjelina na manje i međusobno sukobljene oblasti, što je posljedica njegovog sastava, mjesta na geografskoj karti i borbe za vlast nad njim. Stanovnici Balkana su postajali Evropljani time što su uništavali imperijalna naslijeđa i prihvatili oblik nacionalnih država. Historijski marginalizirana društva nastojala su da nadoknade propušteno. Zlo u prošlosti Balkana, naglašava autor, nije bilo ništa manje u odnosu na ono u drugim dijelovima Evrope. Nacije su se na Balkanu, prema njegovom mišljenju, razvijale, bivale nametnute, odbacivane, ukidane, nestajale ili bile obnavljane. Kako ih je teško bilo odrediti, njihovi narodi su poduzeli sve da ih učine što konkretnijim. Ovi narodi su zato pribjegavali ubrzanju kulturnoj asimilaciji, raseljavanju, protjerivanju ili ubijanju. Pri tome su im bili neophodni korijeni, pa su se oslanjali na mitove, tražili u prošlosti opravdanje za teritorije koje su držali, sukobljavali historijska prava sa pravom na samoopredjeljenje.

Osmansko carstvo je tokom svoje duge historije bilo više tolerantno i više etničko, nego netolerantno i jednoetničko. Osmanlije su rijetko doživljavale pravoslavce kao moguću opasnost. Stare imperije nisu bile nacionalne. Strukture, zakoni vladajuće klase vezani su za islam, ali je tek krajem XIX stoljeća, prilikom slabljena moći, osmanski režim postao netolerantan, braneći se od ne manje netolerantnih hrišćanskih država. Ratovi balkanskih hrišćana na Balkanu za neovisnost bili su koncipirani i vođeni prije da bi se izmijenila etničko-vjerska struktura nego politička mapa neke teritorije, shodno jakobinskoj koncepciji "*jedna država - jedna (etnička) zajednica*". Objekat te operacije mahom su bili "*turci*", identificirani kao nosioci materijalnih dobara (prije svega vlasništva zemlje), kao i nematerijalnih bogatstava vezanih za status dominacije.

Na Berlinskom kongresu 1878. izvršena je do tada najveća dioba Balkanskog poluotoka između velikih sila. Njegovim odlukama Osmansko carstvo, koje su odsječeni "*svi nepotrebni i slabi dijelovi*", praktično je prestalo igrati ulogu značajnije evropske sile. Nastao je čitav splet malih balkanskih država, koje su, zbog lošeg međusobnog odnosa, predstavljale pravo bure baruta. Stvaranje autonomnih i neovisnih država na Balkanu nije značilo samo raskid sa političkom prošlašću "*nego i odbacivanje te prošlosti*". Balkanski vladari, ističe autor, podržavali su nacionalizam javnosti svojih zemalja i bili njegovi taoci. Snage njihovih država nisu bile ravne ekspanzivnoj spoljnoj politici koju su vodili. Grčka, Bugarska, Rumunija, Srbija i Crna Gora, svaka od njih ponaosob, težile su da zadobiju nove teritorije, razvijajući strasne nacionalističke i imperijalističke osjećaje, tražeći sve one zemlje u kojima su njihovi narodi vladali u bilo kojem prethodnom historijskom razdoblju. Posljedica takvog shvatanja bila je neprestana agresija na ostatke Osmanskog carstva u Evropi, zatiranje bespomoćnih muslimanskih sela, a povremeno i otvoreni sukobi oko podjele plijena. Vojni porazi Osmanskog carstva nisu mogli a da ne uzdrmaju samopouzdanje muslimana, da ne dovedu do dalekosežne moralne i intelektualne krize. Hrišćanski narodi na Balkanu počeli su se sporazumijevati jezikom nacionalizma, dok je njihov stav prema muslimanima ostao u domenu neizdiferenciranog diskursa između vjerskih zajednica. Turci su, u poređenju sa Balkanom, bili posljednja grupa koja će razviti sopstveni, turski nacionalizam.

U "*balkansko bure baruta*" i Evropa je postavila "*veliki dio eksploziva*" (R. Ristelherber). Veličina, oblik, stepen razvoja, pa i samo postojanje balkanskih država, bili su u krajnjem stepenu uređivani voljom velikih sila. One su nerijetko podsticale i zloupotrebljavale balkanske države u nadi da će time ostvarivati uticaj na njih. Balkan je imao tri velike "*vanjske*" prijestonice: Istanbul, Beč i Pariz, koje su zračile širom poluotoka. Ova tri svjetionika međusobno su se smjenjivala do određene mjere, ali su se, također, umnogome i preklapala.

Pavlović piše da je ponašanje balkanskih saveznika u Prvom balkanskom ratu govorilo da njihov cilj u Makedoniji nije bilo samo sticanje teritorija već i odstranjivanje suprotnih ili protivničkih zajednica, makar u kulturnom i statističkom smislu. Nakon svega, pobjednici su se suočili sa zadatkom asimilacije raznorodnog i zaostalog stanovništva, uključujući muslimane i brojne pravoslavne hrišćane, koji nisu posjedovali jasnu nacionalnu svijest. Identitet pripadnika tog dijela stanovništva zavisio je od vremena, mjesta, obrazovanja, porodičnih veza, ličnih sklonosti i djelovanja susjednih država.

Balkan je nakon Prvog svjetskog rata postao prostor nacionalnih država, a Kraljevina SHS prostor nedovršenih nacionalnih revolucija. Nastajanje država na tlu nekadašnje Austro-Ugarske i Osmanske imperije pokazalo je da raspad imperija koje su pritiskivale male narode i prihvatanje demokratije do njenih krajnjih konsekvenci izlaže nacionalnu zajednicu teškim rizicima, čak i katastrofama. Samoopredjeljenje nacija je, nakon ovog svjetskog rata, ostvareno kao konačno i sveopće načelo, ali u većoj mjeri za pobjednike nego za gubitnike. Grčko-turski ugovor u Lozani 1923., koji predstavlja najveću operaciju etničkog čišćenja, nadzirale su velike sile, smatrajući ga uspjehom. Autor konstatira kako su mnogi Grci koji su 1923. došli iz osmanskih gradova gledali sa visine na provincijalizam Grčke.

Autor naglašava kako su se u međuratnom periodu zemlje Balkana neprestano suočavale sa problemom viška radne snage u poljoprivredi. Izlaz iz takvog stanja tražen je u klirinškoj trgovini sa Njemačkom, što je zapravo značilo uključivanje u "veliki prostor" njemačkog Rajha. SSSR i Njemačka popunile su prazan prostor. Stranačke balkanske vođe primjenjivale su musolinijevske metode da bi očuvale parlamentarne vlade. Parlamentarni oblik vladavine je propadao jer su autoritarni kraljevski režimi nastojali da održe svoje države, sve dok 1939. Staljin i Hitler svojim sporazumom nisu uveli novi međunarodni poredak koji se oslanjao na nasilje i primjenu sile radi vlastite koristi, svodeći se na interese čije su nametanje smatrali svojim pravom. Konačno, sukob SSSR-a i Njemačke doveo je do propasti cjelokupne predratne državne strukture na Balkanu. Govoreći o Jugoslaviji u međuratnom i ratnom periodu, Pavlović se nije upuštao u suptilnije analize, nego je iznosio pojedine, ideološki obojene, teze koje se dijelom mogu tumačiti njegovom ličnom i porodičnom sudbinom, te političkom orijentacijom. Izbor činjenica neminovno ostaje subjektivan i pored nastojanja da historija ostane čista nauka. Samo iz sveukupnih studija koje razmatraju različite strane djelovanja može se doći do opće slike prošlosti. On sam naglašava kako su i najpravičniji historičari počeli da shvataju da je postizanje potpune objektivnosti u suštini iluzija, ali da je borba za nju dužnost. Historičar XIX i XX stoljeća i dalje ostaje arheolog, suočen sa nedovoljnim, nepotpunim i izbrisanim tragovima prošlosti. On mukotrпно rekonstruira obrazac koji nije

uvijek racionalan, ali je često neproziran, koji mu pomaže da objasni sadašnjost, ali tek kao dio jednog posrednog i dugotrajnog procesa.

Ova pregledna knjiga predstavlja korisnu stručnu literaturu za istraživače historije Balkana, kojima prestoni sličan, ozbiljan napor na putu ka kritičkom revaloriziranju i reinterpretiranju reljefnih i kontroverznih dionica njegove slojevite, ali naučno isparcelizirane prošlosti. ■

Safet Bandžović

Jusuf H. Mujkić, *Zavidovići kroz historiju; Društveno-ekonomski i kulturni razvoj područja zavidovičke općine od polovine XV do kraja XX vijeka*, 1 tom od 1463. do 1941. godine, Zavidovići, 1999., str. 520.

Zaljubljenici u gradove iz kojih su potekli ostavili su nam i monografije od kojih neke predstavljaju značajan doprinos istraživanju regionalne historije Bosne i Hercegovine. Svestrana istraživanja motivisana nekom vrstom moralne obaveze prema užem zavičaju, te solidno poznavanje metodologije rada imala su za posljedicu nekoliko uspješnih ostvarenja, koja nisu značajna samo za potomke pojedinih gradova i krajeva koji se zanimaju za svoje korijene nego i za komparativnu analizu istraživačima gradova, kao i društveno - političkog, privrednog i kulturnog razvoja Bosne i Hercegovine.

Entuzijazam i marljivost autora Jusufa Mujkića, uvjerenog da će svojim djelom sačuvati od zaborava mnoge značajne historijske događaje, činjenice i ljude, bila je pokretačka snaga hvatanju ukoštac sa velikim poteškoćama, tim više što mu historija nije ni struka ni zanimanje. To je rezultiralo višegodišnjim intenzivnim, studioznim i sistematskim radom i traganjem po brojnim arhivima i dokumentima, tragovima u postojećoj literaturi u kojoj se moglo doći do vjerodostojnih podataka o prošlosti jednog teritorijalnog segmenta Bosne i Hercegovine kao što je zavidovički kraj.

Metodološki od općeg ka posebnom, od opće historije Bosne i Hercegovine ka lokalnoj, mikrohistoriji, hronološko-problemski veoma kompleksno, knjiga, već na prvi pogled, odiše autorovim pretenzijama da se unese i objavi sve do čega je pri pomnom "prevrtanju svakog kamena" istraživač naišao, opterećen strahom da će se zaboraviti, a tako i nestati, kao da nije ni bilo, ako se ne zabilježi.

U prvi mah hipertrofija podataka, tabela, mapa opterećuje tekst i udaljava ga od publicističke plastičnosti i životnosti, koja se obično očekuje od monografija koje